

Hajnal Anna

AZ „EMBER TRAGÉDIÁJÁTÓL” A KIBERTÉRIG

From the “Tragedy of Man” to Cyberspace

Madách Imre főműve, *Az ember tragédiája* a létezés végső kérdéseire úgy keresi a választ, hogy témáját a világkeletkezésről alkotott vallásos elképzelés, a bibliai mítosz ismert képzetéből kiindulva egy történeti és futurológiai, sőt sci-fi-elemeket is hasznosító jelensorral igyekszik a maga teljességében ábrázolni. A mű fantasztikumában ugyanis azt a teljességet fedezhetjük fel, amely által a valóságos történelem kiegészül a hiányzó alternatívával (az elképzelt jövővel). A kérdés azonban mindvégig ugyanaz marad: mire ment az emberiség tudásvágyával, eszméivel, és képes-e korrigálni a teremtés hibáját, az emberi természet rossz konstrukcióját, amely ugyan változó, de tarthatatlan társadalmi formákat eredményez.

Kulcsszavak: mítosz, történelem, futurológia, kibertér, sci-fi, fantasy.

BEVEZETÉS

Kevés olyan műve van a világirodalomnak, amely olyan átfogó és egyetemes módon mutatná be az emberiség útját a bibliai ősidőktől kezdve a történelmi korokon át az elképzelt, előrevetített jövőképig, mint Madách Imre fő műve, *Az ember tragédiája* (a továbbiakban: *Tragédia*).

Dolgozatom célja annak vizsgálata, hogy egy olyan irodalmi mű, mint amilyen Madách drámai költeménye vagy inkább „lírai drámája”¹, amely általában az emberi létezés értelmezésével és értelmével foglalkozik, mégpedig térben és időben elképzelt utazás formájában, a maga összetett, komplex mivoltában, mennyire tekinthető olyan tudományos-fantasztikus műnek, sci-finek, esetleg fantasynek², amely úgy játszódik a főhősök álmában, hogy annak minden fantasztikus eleme végül racionális magyarázatot kap, és a narráció keretétül szolgál.

¹ Szegedy-Maszák Mihály szerint „kevert műfajú alkotással állunk szemben, mely lírai drámának lenne nevezhető” (Szegedy-Maszák 1980, 319).

² „A fantasztikus műfajok közül a fantasy építkezik legközvetlenebb és leglátványosabb formában az emberiség elvesztett kollektív misztikus gyermekkorának emlékképeiből. [...] A sci-fi alapproblémája a »hol nem lesz?«, a fantasyé a »hol nem volt?« kérdése. / A sci-fi főhőse a kozmonauta és a tudós, a fantasyé a harcos és a mágus. A kozmonauta csillagközi harcos, a tudós technokrata mágus. A kozmonauta és a harcos a tér titkait kutatja, a tudós és a mágus az időt faggatja minduntalan.” (Beregi 2002)

Az ilyen jellegű elemzést – feltételezésem szerint – elsősorban az indokolja, hogy Madách műve – bár nem epikus³ – valójában a létezés végső kérdéseire úgy keresi a választ, hogy témáját a vallásos világkeletkezés, a bibliai mítosz ismert képzetéből kiindulva egy történeti és futuroológiai, sőt sci-fi-elemeket is hasznosító jelenetsor révén a maga lehető teljességében igyekszik ábrázolni.⁴ A színek változnak, a kérdés azonban mindvégig ugyanaz marad: mire ment az emberiség tudásvágyával, eszméivel, és hogy képes-e korrigálni a teremtés hibáját, az emberi természet rossz konstrukcióját, amely ugyan változó, de tartóhatatlan társadalmi formákat eredményez.

Végül a futuroológiai témájú jelenetekig jutunk el: a falansztervilágig, sőt, egy villanásnyi időre a főhősökkel sétát is tehetünk az űrben, hogy azután a kihűlő Nap alatti, faggyal, jéggel borított eszkimószínnel minden illúziókat elveszítsük.⁵

Kuczka Péter szerint a magyar sci-fi körvonalai Madách művében is kibontakoznak: „Az ember tragédiájának falanszterjelenetében a természettudomány, a pragmatizmus irányította világ félelmetes vízióját vetíti előre, az űrjelenet a földről elszakadni kívánó, magasba törő ember vágyát fogalmazza meg.”⁶ Hubay Miklós pedig nem kevesebbet állít a *Tragédia* űrjelenetéről szólva, mint hogy „[m]inden aktualizálás nélkül mondhatjuk: Ádám és Lucifer űrutasok lettek. Élményeikre nem hiszem, hogy rácáfolnának a mai és a holnapi űrutaskollégák”⁷.

Az eddig elmondottak összegezése és későbbi vizsgálódásaim szempontjából is fontos rögzíteni, „hogy mítosznak és történelemnek az álom a közös nevezője a *Tragédiában*, így vált végső soron lehetővé Madách számára, hogy mind a múlt-mítoszt, mind pedig a »jövő-mítoszt« szimbólumokká képezhesse át, és egy ilyen »halmazállapotban« leljen költői felhasználásának nyitjára, hiszen a történelem is főképpen példák és jelképek formájában létezett Madách szemében”⁸.

Madách ezekkel a példákkal, jel- és jövőképekkel, azaz az emberi szellem „szimbolikus formáival” (a mítoszok, a nyelv, a művészet, a vallás, a történelem, a tudomány segítségével)⁹ igyekszik megragadni ábrázolt világát, s bár gyakran úgy érezzük, hogy főhőse, Ádám lassan minden oltalmazó eszközét és

³ S. Sárdi Margit a tudományos-fantasztikus irodalom tematikáját összegezve tárgyalásából a művek egy része azért került ki, mert „nem [volt] epikus” (S. Sárdi 2003a, 3).

⁴ Vö. Lengyel 1979.

⁵ A *Világirodalmi lexikon* meghatározása szerint a science fiction, azaz a sci-fi „a tudomány és technika eredményeire alapítva a *kalandirodalom* cselekményének helyszínét – többnyire – a világűrrel bővíti, időpontját a jövőbe helyezi”, de „fantasztikuma ellenére a realitás látszatának megőrzésére törekszik” (Szerdahelyi 1991, 695).

⁶ In: Szerdahelyi 1991, 697–698.

⁷ Hubay [1964] 1983, 361–369.

⁸ Bori 1985, 62.

⁹ Vö. Hankiss 2006, 104.

szimbólumát elveszíti, végül mégis visszatalál elvesztett hitébe és elveszettnek hitt mítoszaiba, amelyek hálából meg is védik őt az öngyilkosságtól. Mert akik elveszítik hitüket és mítoszaikat, azoknak nincs már sem múltjuk, sem pedig jövőjük. Számukra az emberi történelem befejeződött, s az üres jelenben, az értelmetlen időtlenségben élnek éppúgy, mint Samuel Beckett *Godot-ra várva* című drámájának két hőse a sivár pusztává vált Édenkertben.¹⁰

A TRAGÉDIA ÉS A TUDOMÁNYOS-FANTASZTIKUS IRODALOM

S. Sárdi Margit definíciójából kiindulva, mely szerint „[a] tudományos-fantasztikus irodalom... ma még nem létező vagy föl nem ismert problémákkal foglalkozik, s azokra racionális megoldást kínál, vagy fordítva, létező, fölismert problémákkal foglalkozik, s azokra nem létező, de racionális megoldást kínál”¹¹, a *Tragédiát* abból a szempontból tekinthetjük e műfaj részének, hogy benne Madách arról fest képet, ahogy a XIX. század tudománya és ő maga is látja azt a jövőt, amelynek műben megjelenő virtuális valósága a szerző korának sajátos tükrözése, és amelynek megítélése csakis a művészi hitelesség alapján történhet. Az irodalomtörténet-írás ugyanis mindig abból indul ki, hogy a megszületett irodalmi mű a megírás idejének valóságára nézve hordoz-e üzenetet egy igen bonyolult előre- és visszautaló rendszer egyetlen kikristályosodott pontjaként. Épp ezért a *Tragédia* nem témájával, hanem mindenekelőtt üzenetével kapcsolódik a jelen valóságához, hiszen az általa ábrázolt valóság nem létezik, a létező valósághoz való kapcsolata ezért az ábrázolt valóságban van kódolva.

A mű keletkezésének idejét¹² nézve a főhősök virtuális *utazása a múltból a jelenbe*, majd a *jelenből a jövőbe* tart, hogy azután ismét a *jövőből a múltba* vezessen vissza, követve a sci-fik jól ismert játékát az *idővel*, a *térrel*, a *tudattal*, valamint alkalmazva a műfaj *jövőkép-megfogalmazásának*, az *idegen civilizációk* és a „*rém*”¹³ *ábrázolásának* a technikáját is.

A tudományos fantasztikum ezekkel a technikákkal és módszerekkel képes fölépíteni egy sajátos, külön valóságot, de nemcsak önkörén belül, hanem a többi, hasonló műfajú alkotással együtt egymást követve, támogatva és erősítve azáltal, hogy egy-egy mások által jól kitalált, ésszerű fikciós elemet saját virtuális

¹⁰ Vö. Hankiss 2006, 118–119.

¹¹ S. Sárdi 2003a, 3.

¹² Madách Imre *Az ember tragédiáját* 1859. február 17. és 1860. március 26. között írta Alsó-Sztrégován.

¹³ Lucifer nevezi a Föld szellemét így a 472. sorban: „Ki vagy te, rém – nem téged hívtalak...”. Különbösen a Föld szelleme Luciferhez és az Úrhoz egyaránt közel áll, s bizonyára az sem véletlen, hogy ő is csupán hangja révén van jelen, akárcsak a második rész Istene. (Vö. Bíró 2006, 141.)

valóságukba beépítenek, hogy azután a következő szerzők azt mint a valóság elemét újra hasznosítsák. Így ebben a műfajban Madách művének is – a magyar irodalom határain belül is – megvannak a maga ősei és rokonai¹⁴, amelyek révén a XIX. század második felében kiformalódhatott a magyar sci-fi-irodalom előtörténete.

A SCI-FI ÉS A TRAGÉDIA ÁLOMSZERŰSÉGE

Amikor a *Tragédia* fantasztikumát igyekszünk kimutatni, akkor azzal a súlyos nehézséggel kell szembenéznünk, hogy vajon a mű álomszínei (IV–XIV.) a tudományos-fantasztikus irodalom részei lehetnek-e. Első pillantásra csak Ádám nézőpontjából fogadhatjuk el fantasztikumként álomszerű jövőutazását Egyiptomtól az eszkimók földjéig, míg Madách és a mű befogadóinak részéről inkább csak az elképzelt jövő (XII–XIV. szín) mutathatja föl a sci-fi jellemzőit.

A *Tragédia* ugyanis keretszínekre (I–III. és XV.), valamint az álom színeire oszlik. Ez utóbbiak közül a IV–X. szín a történelmet mutatja be, a londoni szín (XI.) Madách jelenét, a XII–XIV. szín pedig a jövőt. Ádám álmában járja be a világtörténelmet az emberi kultúra születésétől annak alkonyáig az őt megelőző és követő enciklopédikus művekhez hasonlóan, alakjai is a sci-fik emberábrázolására emlékeztetnek bennünket azáltal, hogy részben ideáltípusok, és a történelssel együtt erősen stilizáltak.¹⁵

Szempontunkból a mű következő nagy erénye, hogy benne a valóság és az irracionális világ határai nem mosódnak el, s így a tudományos fantasztikum lehetőségeit sem szünteti meg, bár „[a] visszaemlékezések, a sejtelmek, az előérzetek hálózata az álom sajátos logikája szerint szövődik, s az álomszerűség nemcsak a sommás utalások, jelzések, jelképessegek alkalmazását engedi meg..., hanem fátyolt borít az alakokra és a színterekre is, a révetegség színezetével ruházva fel a tirádákat és a dialógusokat, s különösképp Ádám gesztusait”¹⁶.

¹⁴ Így például Ney Károly: *Utazás a Holdba* (1836); Jósika Miklós: *Végnapok* (1847); Jókai Mór: *Óceánia* (1846), *A jövő század regénye* (1872), *Egész az északi pólusig* (1876); Beksics Gusztáv: *Barna Arthur* (1880); Tóvölgyi Titusz: *Az új világ* (1888). Az 1972-es trieszti Euroconra készült angol nyelvű sci-fi-tájékoztatóban kiemelt előfutárok: Jókai Mór, Madách Imre, Karinthy Frigyes, Szathmári Sándor. (Vö. Mund Katalin: *Szűkülő világegyetem?* Forrás: <http://hps.elte.hu/~km/vilagegyetem.doc>.)

¹⁵ Vö. Szegegy-Maszák 1980, 345–346.

¹⁶ Sötér 1965, 86.

ÚTBAN A JÖVŐ FELÉ

A londoni színnel zárul Madách *Tragédiájának* történelmi része; a következő három szín (XII–XIV.) már a jövő körébe tartozik.

Miután Madách átfogó körképben ábrázolta az ember tragédiáját a történelemben, újabb kiutat keresve a jövő felé fordul. Ez a kiútkeresés egyébként benne van korának közgondolkodásában is.¹⁷

A madáchi jövőkép körébe tartozó első szín az „U alakra épült nagyszerű falanszter”¹⁸ udvarába, a tudomány által vezérelt új világba vezet bennünket, amelyben a körülmények hatalma, a szükségszerűség korlátlanul érvényesül, ugyanakkor a szabadságnak a nyomát sem leljük. Itt minden a megélhetés és a túlélés igényének tesz eleget.

Ádám első kérdésére, hogy „[m]i ország ez, mi nép, melyhez jövénk”, a válasz Lucifertől érkezik:

*Nem kisszerű volt-é a hon fogalma?
Előítélet szülte egykor azt,
Szűkkebliség, versengés védte meg,
Most már egész föld a széles haza,
Közcél felé társ már most minden ember,
S a csendesen folyó szép rend fölött
Tisztelve áll örül a tudomány.
3144–3150. sor*

Ádám viszont úgy véli:

*Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől,
Belterjében vesz, hogyha szétterül;
Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz:
Félek, nem lelkesül a nagyvilágért,
Mint a szülők sirjáért lelkesült.
Ki a családért vérét ontaná,
Barátjáért legfeljebb könnye van. –
3155–3162. sor*

¹⁷ Egyebek között a francia Jules Verne és a magyar Jókai Mór korukban fantasztikusnak ható regényekben keresik az ember (az emberiség) jövődjét, azokat az egyáltalán elképzelhető utakat, melyeken kénytelen-kelletlen tovább kell haladnia az emberiségnek.

¹⁸ Az idézetek forrása: Madách 1993.

Az új világ, amelybe Ádám és Lucifer érkezett tehát az eltúlzott értelem és jelen, a hagyománytalanság, a gyökértelenség otthona, amelyből minden szépség és emberi érték immár kiveszett. Így lesz az Ádám és Lucifer közötti vita témája a „hon” és az „egész föld a széles haza” egymásnak feszülő ellentéte. Lucifer ahistorikus nézetével szemben Ádám a történelmi tudat fontosságát védi. Lucifer az egész Földet hazának tekinti, Ádám viszont a haza fogalmát összekapcsolja a „szülők sírjának” megbecsülésével. Madách kísérletet tesz e két álláspont harmonizálására. Szeretné kibékíteni a tudományt és a költészetet, szeretné összehangolni a történelmi tudatot a jövő kibontakozását elősegítő kezdeményezésekkel, szeretné megtalálni az egyensúlyt a haza és a kozmopolitizmus gondolata között.

A falanszterjelenet második gondolatköre finom iróniával rajzolja meg a falanszter Tudósának portréját, aki jóllehet az embert teljes környező világával és történelmével együtt leltárba vette és múzeumában elhelyezte, saját személyében megmaradt a hiúság képviselőjének:

*Ah nem csalódtam, megmaradt tehát
Még benned is, ki a természetet,
Embert leszűrted, mint végső salak,
A nagy hiúság. –
3197–3200. sor*

Nem sikerül tehát az embernek saját bőréből kibújnia. A falanszter Tudósa már előrevetíti a XIV. szín „hóval és jéggel borított hegyes, fátalan vidékét” is. A Föld ásványi tartalékai végesek. A falanszterjelenet háttere az, hogy már teljesen kimerültek a Föld szén-, alumínium-, vas- és aranykészletei. Már csak a múzeumban találhatóak:

*Ez a darabka az arany, nagyon
Nevezetes s nagyon haszontalan.
Mert még midőn az ember, vakhitében,
Imádott felsőbb lényeket magánál,
Felülállókat még a sorson is:
Ilyennek hitte az aranyat is,
Oltárain jólétet és jogot,
Mindent, mi szent volt, áldozott, hogy egy
Büvös darabját bírjon megszerezni,
Melyért cserébe mindent kaphatott –
Csodálatos tény, még kenyeret is.
3274–3284. sor*

A falanszter tudósa múzeumába rakta a hitet és a hívő embert is; a sorsnál is magasabb, felsőbb hatalmakat, vagyis az isteneket is, megállapítva, hogy a hajdan kor embere tulajdonképpen az arany előtt hódolt, s így vallása mögött és fölött voltaképpen az aranykultusz állt. Az aranynak ezt a mindenhatóságát most a munka és a tudomány hivatott felváltani. Az itt megjelenő modern tudományos világkép már részben a XX. századi embert jellemzi, aki látszólag megfosztotta magát mítoszaitól és a transzcendenciától, bár „a tények nem erről vallanak. Hanem éppen az ellenkezőjéről. A huszadik században virágkorukat élik a mítoszok. A pusztító és a teremtő, a veszélyes és az ártalmatlan mítoszok egyaránt. A Horogkereszt vagy a Sarló és Kalapács mítosza éppúgy, mint a Haladás, a mindenható Tudomány, a \$ vagy a Coca-Cola mítosza”¹⁹.

A falanszter Tudósa az ember (az emberiség) teljes történelmét lenéző fölényvel, fölényes lenézéssel „ösvilágnak” nevezi, olyan korszaknak, amikor az apák, az ősök „barbárok valának”.

És ezzel már e jelenet harmadik gondolkörének területére lépünk. Mivé lesz az alkotó emberi génusz, ha Luther kazánfűtő, Platón marhapásztor és Michelangelo asztalos? A falanszter Tudósa az emberi szellem vallási és művészi tevékenységét károsnak tartja a célszerűségre törekvő falanszterben:

*Virágot terme még a szellem is:
A költészet s hit ábrándképeit,
S csalóka álmok karján ringatózva
Eltékozolta a legszebb erőt,
Hogy életcélja parlagon maradt.
3295–3299. sor*

Éppen ezért a legcélszerűbb „tökély” és a legtökéletesebb célszerűség biztosítása érdekében a munkát gépesíteni és szakosítani kell. E célszerű munka kezessége az, ha „...a munkás, ki ma csavart csinál, / Végső napjáig amellett marad”. A Tudós az utilitarizmus képviselőjében nyilatkozik, s e praktikus haszonelvűség jegyében hiábavalóságnak minősíti a művészeteket. Közelebről Homéroszt és Tacitust marasztalja el. Ennek az értékelméletnek a következetes alkalmazása során ítéli el az Aggastyán a vallás, a filozófia és a művészetek jeles képviselőit. Madách az emberi génusz védelmében kifogásolja a sivár haszonelvűség értékeszméjét, és érveinek felsorakoztatására közvetlenül egymás mellé állítja a különféle korokban élt világhíres személyiségeket. Platón, Michelangelo és Luther nem voltak kortársak, hisz három nagy történelmi korszak képviselői, de Madách mégis igazi kortársaknak látja őket, akik az alkotó emberi génusz képviselőiként évszázadok fölött fognak egymással kezét. Minden

¹⁹ Hankiss 1999, 108.

kockázata és tévedése ellenére is csak az alkotó emberi génusz vezetheti az embert (az emberiséget) történelmi útjain előre.

A falanszterjelenet negyedik gondolatát Ádámnak és a Tudósnek a szerves élet előállítási lehetőségéről szóló vitája tartalmazza. A tudós lombikban próbál mesterségesen organikus életet létrehozni. A sikerben kételkedő Ádám gúnyolódik: „Hullát fogál fel csak mindannyiszor.” A Tudós védekezik és reménykedik: „Mit gúnyolódtok, nem látjátok-é, / Egy szikra kell csak, és életre jő? – [...] / Csak egy lépés az, ami hátra van.” Most Ádám pártján megszólal a Föld szellemének szava „a füstből”: „Nem lesz soha”, s a „lombik elpattan, a szellem eltűnik”. Ez az epizód a teremtés és az alkotás közötti különbség kérdését veti fel. Ádám a művészi alkotást tartja az ember saját és sajátos tevékenységének. A szerves élet mesterséges létrehozása, vagyis az emberi életnek szervesetlen anyagból való teremtése túllép az ember potenciális lehetőségének és virtuális képességének határán. Napjaink biológiája viszont újra hevesen kutatja az élet legmélyebb titkait. Kimondhatjuk-e, hogy Madách futurologiai elképzelése a gének világának elmélyült tanulmányozása által ma új megközelítést nyert?

A falanszterjelenet ötödik gondolata a szerelem, a család és a gyermek gondolkörét foglalja magában. A szerelem, mely a londoni jelenetben egyszerű árucikké süllyedt, itt újra felmagasztosul, és az emberi szellem virágai – a vallás és művészet – mellett az a harmadik hatalmas tényező lesz, mely a tisztára csak az értelemre támaszkodó praktikus haszonelvűség értékeszméjét az ember (az emberiség) számára nemcsak elégtelennek, hanem számos egyéni tragédia okozójának is tartja. Amikor az Aggastyán még az anyai érzést is a hasznosságelvnek rendeli alá, Ádám karddal akarja Évát megvédeni, de Lucifer „Ádám vállára teszi kezét, ez megdermed”. A szín zárójelenetében Lucifer a történesek álomszerűségére is emlékeztet bennünket, amikor azt mondja: „Álomkép, ne mozdulj!”

Hosszú történelmi útja végén, az ész mindenhatóságába vetett hitéből való kiábrándulása, Ádám egyszerűen már nem képes többé elviselni és elhordozni pusztá létét sem a Földön. „A történelemben csalódott Ádám... immár azért repül tovább Luciferrel, hogy kiszakítsa lelkét testéből, az anyagi világból.”²⁰

AZ ÚR

Ádám a XIII. színben megöregedve a vaksötét űrben repül Luciferrel. „Magasabb körökbe” vágyott, miután végleg megcsömörlött a hitvány földi világtól. Immár mindent ismer, és mindenből kiábrándult. Nem találja fel sehol sem önmagát, és semmiben sem találja meg önmagát.

E jelenetbe sűrűsödik össze a madáchi pesszimizmus, melynek legnagyobb ellentmondása: az ember egyetlen otthona a Föld, ugyanakkor annak örökös ott-

²⁰ S. Varga 2007, 472.

hontalanja. Az ember egzisztenciájának egyetlen lehetséges színtere a Föld, és íme, az ember legbensőbb, legsúlyosabb és áthidalhatatlan tragédiája az, hogy képtelen rajta megelégedett és boldog lenni, hogy képtelen itt személyiségében kiteljesedni és hivatásában beteljesedni. A bűneset óta az ember időtlen időkig – az örökkévalóságig – szeretne berendezkedni e Földön. Itt szeretné felépíteni és berendezni az elveszett Édent, melyet azonban sehol és semmilyen állam- és életforma közepette nem tud megvalósítani. Minél jobban átadja magát a Földnek, annál otthontalanabbnak érzi magát rajta. És ezért következik be a *Tragédia* drámai csúcspontján Ádámnak ez a hallatlanul merész és minden fantáziát felülmúló kitérési kísérlete a Föld mágneses erőteréből, a sztratoszférából a kozmosz végtelensége felé.

A Föld szelleme próbálja visszatartani Ádámot attól, hogy testi létéből kiszakadva megközelítse Istent, de őt valójában legelemibb egzisztenciális tapasztalata („Oly iszonyatos az, megsemmisülni.”) rettentí vissza.

Vizsgáljuk meg kissé közelebbről is a „már nem” és a „még nem” dualizmus közötti feszültségben és krízisben vergődő Ádám tragédiáját és mindig tragédiához vezető belső konfliktushelyzetének kiváltó okát:

*S keblemben két érzés küzdelme foly:
Érzem, mi hitvány a föld, hogy magas
Lelkem lezárja, s vágyom el köréből;
De visszasírok, fáj, hogy elszakadtam. –
3595–3298. sor*

Lucifer Ádám elvágyódását a „salaktól” való elszakadás és „magasabb körbe” való emelkedés vágyakozásaként jellemzi. Ádám mégis sokkal inkább kötődik ide, és sokkal jobban hozzá van láncolva, mint kezdetben gondolja:

*A gömbön, mely keringve elvegyül
Millió társ közt, s az volt egész világunk.
Óh, Lucifer, aztán meg ő, meg ő, —
El kelle tőlünk annak is maradni? —
3611–3614. sor*

Majd így kiált fel: „Szerelem és küzdés nélkül mit ér / A lét.” Ádám világosan felismeri, hogy a sok milliós csillag közül nem mindegyik szolgálhat és szolgál az ember számára otthonul. Az ember számára a Föld jelenti az egész világot. Bár elméletileg a kozmoszban számos olyan csillag létezhet, mely az ember számára otthont kínálhat, Madách a Föld egyetlenségét hangsúlyozza.

Lucifer nagyon okosan elemzi azt az utat, mely Ádámot a Földről való menekülésre készítette:

*Emelkedett szempontunkból, hiába,
Először a báj vész el, azután
A nagyság és erő, míg nem marad
Számunkra más, mint a rideg matézis. —
3615–3618. sor*

És íme, újra és újra felbukkan az érzelem és az értelem tragikus dualizmusa. Az ember az utilitarizmus jegyében eljut egy mechanikus és mindent matematikailag végtelenül leegyszerűsítő folyamat szükségszerűségének a gondolatához – egészen a „kibertérig”. Mindent a számszerűség törvényszerűségével mér, és mindent ennek a racionális törvénynek vet alá. De ez a mindent leegyszerűsítő és lemezletlenítő, ez az elgépítő és elsablonosító folyamat az ember tragédiájához (Platón, Michelangelo, Luther tragédiájához) vezet. Ha letörli róla a „rideg matézis” a szellem hímporát – a „vallást és a költészetet” –, akkor az ember nem tud többet és többé „magasb körök” felé emelkedni, és a ráció rideg matézisre épülő konstrukcióiban senyved, elsilányul és haldoklik. De – és itt jelentkezik ismét, de most már természetszerűen a másik oldaláról a tragikus konfliktus – a „rideg matézis” törvényének tiszteletben tartása nélkül nem képes az ember fenntartani magát, nem képes biztosítani pusztá egzisztenciáját. (Ezt ma – az atomkorszak, az ürrepülés, a demográfiai robbanás idején – hatványozottabb mértékben átéljük, mint Madách és kortársai.)

Ádám menekülését a Földről a Föld szelleme gátolja meg. Figyelmezteti a menekülőt arra a „sorompóra”, mely hatalmának határát jelzi és őrzi. Ez a sorompó a gravitáció törvénye, melyen túl a más törvényszerűségekkel rendelkező Úr birodalma kezdődik. A Föld szelleme szavának kezdetben ellenálló Ádám végső soron felismeri, hogy – a görög mitológia szótárát használva – minden ember tulajdonképpen Anteusz, akinek anyja a Föld istennője, Gaia. A szellem és az anyag közötti elsőség kérdésében éles vita fejlődik ki a Föld szelleme és Ádám között. Ez a kérdés mélyen foglalkoztatta Madách korának filozófiai gondolkodását. Utolsó érvként a Föld szelleme Istenre apellál:

*Ádám, Ádám, a végső perc közelg:
Térj vissza, a földön naggyá lehetsz,
Míg, hogyha a mindenség gyűrűjéből
Léted kitéped, el nem tűri Isten,
Hogy megközelítsd őt – s elront kicsinyűl. –
3667–3671. sor*

Ádám ellenérve a mindent elrontó halál, melyet viszont a Föld szelleme a „vén hazugság” „hiú szavának” tart a szellemvilágban. A halál a Föld szelleme szerint: „Szentelt pecsét az, feltartá az Úr / Magának. A tudás almája sem /

Törhette azt fel.” E szenvedélyes vita az emberi lét legvégső kérdéseit veti fel. A nagy sorompó végső soron a halál maga. A halál nem önálló hatalom. A halál Isten hatalma és uralma alatt áll. Ha a falanszterjelenetben Lucifer szavára, úgy itt az úrjelenetben a Föld szellemének szavára Ádám „megmervül”, és visszatér a Földre. Ádámnak előbb-utóbb mindig vissza kell térnie a Földre, bár tudja, hogy „[m]indaz, amit célokról, eszmékről, értelemről mond, csupán az emberiség fizikai pusztulásának rettenetét leplezi”.²¹

Ádám visszatér régi csatáinak színterére, a Földre, és egy új, merész fordulattal új kapcsolatot teremt az ember célja és küzdelme között. Megfordítja az egyenletpár tagjait. Ha eddig a küzdelem vezette céljához az embert, úgy most maga a küzdelem lesz a cél: „A cél halál, az élet küzdelem / S az ember célja e küzdelem maga.”

(Ha a XIX. század futurologiájának Madách által felvetett kérdéseire tekintünk, úgy találjuk, hogy ezek a problémák új, félelemkeltő megfogalmazásban áthúzódnak a mi korunkba is. Napjaink nagy félelmei közé tartozik a Föld ásványi kincseinek, az energiahordozóknak a kimerülése miatti rettegés.)

„HOL A HALÁL NÉZ RÁNK...”

A *Tragédiának* a futurologia körébe tartozó harmadik jelenetében (XIV. szín) Ádám már megtört aggastyán. A Föld egész felszíne hó- és jégmező. Kihűlt a Nap. Beköszöntött az új jégkorszak. Ádám úgy véli, hogy kihalt a Földről az ember, s ő, az „első” ember egyben az „utolsó ember a világon”. Lucifer azzal vigasztalja a kétségbeesett Ádámot, hogy „még él fajod”, s ezt a megállapítást az Egyenlítő vidékén élő eszkimók jelenlétével bizonyítja! Ádám megdöbben szemléli az eszkimót, és így csodálkozik: „E korcs alak, e torzkép volna-e / Nagyságomnak bitor örököse? [...] A vigasz rosszabb, mint volt bánatom.”

Madách *Tragédiájában* következetesen képviseli az ember elsilányulásának félelmetes gondolatát. A Nap kihűléséből következő természeti katasztrófát túlélő ember önmaga „torzképévé vált”. Bekövetkezett az ember teljes leépülése. (Az emberi faj túlélésének lehetősége vagy kipusztulásának veszélye ma fokozódó mértékben foglalkoztatja az emberiséget. Az ember demográfiai robbanással szeretné túlélését biztosítani, miközben a Föld ásványtartalékai valóban egyre fogynak; biológiai környezete egyre jobban szennyeződik; élelmiszertermelése a legjobb esetben is csak számtani haladvány szerint növekszik, viszont az örökös háborúk veszélyei között élő emberiség mértani haladványszerűen szaporodik.)

A XIV. színben a végveszélybe jutott emberiség teljes elsilányulásáról, majd kipusztulásáról szóló víziójában jut mélypontra Madách pesszimizmusa. A megjelenő, félnék eszkimó isteneknek képzeli Ádámot és Lucifert:

²¹ S. Varga 2007, 473.

*Léteznek hát mégis csak istenek
Felettünk? im, előttem megjelentek.
De hát, ki tudja, jók vagy rosszak-e,
Menekszem tőlük, az legbiztosabb.
3794–3797. sor*

A rendkívül szűkös körülmények között élő eszkimó véres áldozattal akarja kiérdemelni az istenek kegyét, így akar a maga számára időt nyerni, és így kíván ártó-rontó hatalmuktól megszabadulni. Az eszkimó megrázó vallomásban arról számol be, hogy a túlélés lehetőségének érdekében agyonverte szomszédait. Minden álmát-vágyát így foglalja össze imádságában:

*– Ha isten vagy, tegyed,
Könyörgök, hogy kevesb ember legyen
S több főka. –
3889–3891. sor*

Lucifer mély iróniával és szakszerű vallástörténeti ismeretek birtokában párhuzamot von az ember mivoltára büszke Ádám és a teljesen elsilányult eszkimó között:

*Az a különbség csak közöttetek,
Hogy ő főkát, te embert áldozál
Az istenségnek, mellyet alkotál
Saját képedre, mint ez az övére.
3812–3815. sor*

Ebben a jelenetben Lucifer azt igyekszik bebizonyítani, hogy nem a nagy emberek (Leonídász, Brutus, Hunyadi, aki „első hőse a keresztnek”, Luther, Napóleon) teremtik a történelmet, hanem a körülmények teszik lehetővé bizonyos embereknek a nagyság szférájába való felemelkedését és a világra szóló hírnév kivívását is.

ÖSSZEGEZÉS

A *Tragédia* részletesen bemutatott három színe, mely Madách és kora elképzelt jövőképét állítja elének, valójában a virtuális időben olyan világokat mutat be, amelyek napjaink befogadója számára részben már megtapasztalható valóság. Ez azt is jelenti, hogy Madách egy pillanatra sem feledkezik meg arról a szándékáról, hogy amit ezekben a színekben leír, megfeleljen a valóságtükrözés igényének is, ellentétben az ún. „virtuális teátrumokkal”, amelyekben olyan vonatkozások is létrejöhetnek, amelyek „a fikción innen soha nem valósulhatnak meg”²².

²² Sz. Molnár 1999.

Ádám virtuális, kalandos útján megszerzett tudásával küzd a „*nagyság, köz, kéz, hit és szeretet, tudomány, egyenlőség, szabad verseny, ráció, majd tulajdon szellemi lényege*”²³ jogcíméért. Eltávolodva a földi világtól, a XIII. szín virtuális terében, az űrben épp azt veszíti el, aminek égi lényegét a „magasb körökben” meg akarta találni, ugyanakkor nem nehéz felismerni ebben az összefüggésben a teológia másvilágképzetének folklorizált megvalósulását sem, mely szerint a másvilág az égben (az űrben) van.

Az Ádám által oly gyakran hangoztatott *haladás* fogalmában a jövő már csak keret, és „az a szerepe, hogy a tapasztalat és a várakozás dinamikája által továbbra is lehetővé tegye a történelmi tudat fennmaradását”²⁴.

A *Tragédia* fantasztikumában is azt a teljességet fedezhetjük fel, amely az egész drámának a jellemzője, és amely által a *valóságos* történelem kiegészül a hiányzó alternatívával (az elképzelt jövővel), általuk pedig az *idő teljességét* élhetjük meg.

Ebben a művészi ábrázolásban a sci-fi és a fantasy történetet szervező mitológikus struktúrái²⁵ közül bár ráismerhetünk többre is (például: a jó és a gonosz harcára; a történet sajátos idejére; a gonosz ellen ősidők óta folyó harcra; arra, hogy a gonosz a jó része; az átmenetiség viszonylagosságára; a beavatási rítus veszélyeire; a hős identitástudata szempontjából lekerekített történetekre; a játék tematizálására: álomszerűség, álom az álomban; a különféle helyszínekhez kapcsolódó kulturális kódokra), mégis a *Tragédia* világa azokénál jóval összetettebb, teljesebb és „nyitottabb”, hiszen „végső formába öntése ránk, nézőkre hárul. Nekünk kell megkeresnünk, illetve megalkotnunk az elméleti keretet, mely a dráma gondolat- és látványvilágának egységes értelmezésére lehetőséget teremt”²⁶.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beregi Tamás 2002. Hol volt, hol nem lesz (A fantasy film vilásképe). *Filmvilág*, 2002. február. Forrás: <http://www.c3.hu/scripta/filmvilag/0202/beregi.htm>
- Bíró Béla 2006. *A Tragédia paradoxona*. Budapest–Kolozsvár, Liget Műhely Alapítvány – Polis Könyvkiadó, /Liget Könyvek/.
- Bori Imre 1985. A szimbolizmus egyik ősforrása: Az ember tragédiája. In uő: *A magyar irodalom modern irányai I. Kezdetek. A folytatás. Szimbolizmus I.* Újvidék, Forum Könyvkiadó, 53–69.
- Hankiss Elemér 1999. *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Hankiss Elemér 2006. *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlatja. Az emberi kaland* című könyv javított és bővített kiadása. Budapest, Osiris Kiadó, /Hankiss Elemér Összegyűjtött Munkái/.

²³ Striker 1996, 32.

²⁴ S. Varga 2007, 473.

²⁵ Sz. Molnár 2003.

²⁶ Bíró 2006, 203.

- Hubay Miklós [1964] 1983. A Paradicsom kulcsai. In uő: *A dráma sorsa. Esszék, tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 296–369.
- Lengyel Balázs 1979. A Madách-évfordulóra. In uő: *Közelképek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 453–458.
- Madách Imre 1993. *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. A kötetet szerkesztette, a mű szövegét sajtó alá rendezte, és a jegyzeteket összeállította Kerényi Ferenc. Második továbbfejlesztett kiadás. Budapest, 1993, IKON Kiadó. /Matúra Klasszikusok, 1./
- Mezei József 1977. *Madách. Az élet értelme. Monográfia*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, /Elvek és Utak/.
- Sötér István 1965. *Álom a történelemről. Madách Imre és Az ember tragédiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- S. Sárdi Margit 2003a. *A tudományos-fantasztikus irodalomról*. Forrás: <http://scifi.elte.hu/nyomtat.phtml?cim=miascifi2.html>
- S. Sárdi Margit 2003b. *A tudományos-fantasztikus irodalom tematikája*. Forrás: <http://scifi.elte.hu/nyomtat.phtml?cim=tematika.html>
- Striker Sándor 1996. *Az ember tragédiája rekonstrukciója. Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével*. Budapest, a szerző kiadása.
- S. Varga Pál 2007. Történelem és irónia. In Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk.: *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 461–480.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. Történelemértelmezés és szerkezet *Az ember tragédiájában*. In uő: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, /Elvek és Utak/, 319–363.
- Szerdahelyi István szerk. 1991. *Világirodalmi lexikon. Tizenkettedik kötet. Rjab–Sez*. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó.
- Sz. Molnár Szilvia 1999. Virtuális teátrum. *Prae*, 1999. január. Forrás: http://magyar-irodalom.elte.hu/prae/pr/199901/0007_text.html
- Sz. Molnár Szilvia 2003. A fantasy-filmek mitikus narrációjáról. *Prae*, 2003. január. Forrás: <http://magyar-irodalom.elte.hu/prae/pr/200301/p04.html>

From the “Tragedy of Man” to Cyberspace

Imre Madách’s principal work, *Az ember tragédiája* (*The Tragedy of Man*) seeks answers to the ultimate questions of existence by attempting to present his topic in its entirety in a series of scenes, beginning with the well-known Biblical myth, the religious conception of the genesis of the world, followed by historical and futurological scenes, utilizing even sci-fi elements. Namely, in the fantasticality of the work we can discover a completeness through which real history is supplemented by the missing alternative (the imagined future). Nevertheless, the question remains the same: what has mankind achieved by its pursuit of knowledge and ideas, and is it capable of remedying the defect of genesis, the faulty construction of human nature which results in although changing but untenable social forms?

Keywords: myth, history, futurology, cyberspace, sci-fi, fantasy